УДК 811.161.2’276.6:61

Наталія Цісар
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОНОМАСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МЕТАФОРИ (НА МАТЕРІАЛІ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

© Цісар Н., 2008

У статті розглянуто явище метафори в ономасіологічному аспекті, тобто як різновид вторинної номінації, проаналізовано виникнення медичних термінів внаслідок метафори в контексті ономасіологічного базису та ономасіологічної ознаки. Вивчення механізмів вторинної номінації в терміносистемі необхідне для подальшої розбудови української термінології.

Phenomenon of metaphor is regards as type of secondary nomination; medical terms appearing as result of metaphor are analyzed in context of nomination base and nomination feature in the paper. Research of secondary nomination mechanism is necessary for future creating of Ukrainian terminology.

Мова жива допоки є динамічною її система, відтак наукова мова розвиватиметься доти, доки будуть з’являтися нові поняття, концепції, теорії. Актуальними на сьогодні є способи номінації нових наукових понять, їх вплив на розбудову наукової термінології в цілому та репрезентації наукової картини світу в мові. П. О. Селігей, аналізуючи сучасні тенденції розвитку української термінології, виділяє три напрямки розбудови термінологій різних галузей, які перешкоджають їх системному розвитку, це: 1) перенасичення тексту малозрозумілими й зайвими словами; 2) невиправдане залучення термінів з інших, навіть не суміжних наук; 3) вигадування нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни [10, с. 48]. Чи не варто, створюючи ім’я для нової реалії, віддавати перевагу вторинній номінації? По-перше, вторинна номінація дає змогу залучати зрозумілі всім мовцям й призвичаєні до артикуляційних особливостей усіх мовців слова, по-друге, якщо й використовуємо терміни інших терміносистем, то вони абсолютно або частково вмотивовані, оскільки викликають у носіїв мови вже відомі асоціації з реалією, тобто встановлюють певні зв’язки між двома реаліями, що дає змогу глибше зрозуміти значення того чи іншого слова, вжитого в тексті чи в мовленні. Тому метою цього дослідження є вивчення основних механізмів вторинної номінації на прикладі медичної термінології та аналіз їх мовної реалізації.

У 70–80 рр. XX ст. явище вторинної номінації досліджували в контексті словотвору, відштовхуючись від слова й з’ясовуючи, яке поняття пов’язане із цим словом [1; 5; 4; 7]. Проте сьогодні «суттєвим постає проблема переходу від структурно-семасіологічного до ономасіологічного осмислення мовної системи, тобто від опису – «від форми до змісту» – до змісту – «від змісту до вираження». Адже лінгвістична ономасіологія охоплює також питання: 1) про використання мовних засобів для вирішення конкретних комунікативних завдань; 2) про способи лінгвістичного відображення різних невербальних компонентів картини світу, які ґрунтуються на інших знакових системах» [3, с. 170, 171].

Теорію номінації в лінгвістиці почав розробляти ще у 60-х рр. XX ст. М. Докуліл. Ключовими поняттями у його працях є поняття двочленних ***ономасіологічних категорій,*** які охоплюють у своїх межах ***ономасіологічний базис*** та ***ономасіологічну ознаку*** [13, с. 196]. Згідно із його теорією, ономасіологічний базис вказує на певне родове поняття, до якого входить нове поняття, а ономасіологічна ознака вказує на певні ознаки, що виділяють це поняття з-поміж інших. Таким

чином, під час вторинної номінації ономасіологічним базисом виступає певна **мовна форма як мовний знак** (при трактуванні знака як єдності значення та позначення)**,** яка має слугувати позначенням для нового поняття, а ономасіологічною ознакою – певні **ознаки**, що мотивують відбір саме тієї, відомої вже в мові, форми для номінації нового поняття і які водночас слугуватимуть виділенню саме цього предмета чи явища в межах тих самих. Вибір форми не може бути випадковим, як і вибір ознаки, адже вони перебувають у тісному взаємозв'язку.

Наприклад, термін *корсет* функціонує* у фахових текстах медичної науки із значенням «гіпсова, шкіряна, пластмасова або матер'яна пов'язка з металевим каркасом, яку використовують для фіксації хребта» [12, т. 1, с. 633]. Загальновживане значення слова *корсет* «широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для стягування талії, надання стрункості фігурі» [11, т. 4, с. 301]. Ономасіологічним базисом для номінації нового медичного поняття став мовний знак *корсет*, а ономасіологічною ознакою – структурна та функціональна схожість обох предметів, відображена у значеннях слова та терміна. Номінація поняття відбулась внаслідок метафори, дії асоціативних механізмів за подібністю. Термін умотивований і семно, й асоціативно.

Існують загальні мовні закони, але в кожній мові вони виражаються по-різному. Наприклад, метафора за подібністю форми та функції «мати округлу форму та бути вмістищем чогось» реалізується в медичній термінології латинської, англійської та української мов таким чином: *чаша* (укр.), *cupula* ← *cupa* (лат.), *cup* (англ.). У латинській мові це явище асоціюється з «*бочкою*», в англійській мові – з «*горнятком, чашкою*», а в носіїв української мови – з «*чашею*».

Одним із аспектів метафоричної номінації, що має дотичність до теорії лінгвістичної номінації М. Докуліла, можна вважати ідею А. Річардса про структуру метафори. На його думку, метафора реалізується як взаємодія двох компонентів – «змісту» та «оболонки». «Зміст» – це ідея, навколо якої будується метафора, а «оболонка» – це ідея, яка виражає зміст, це те, з чим порівнюємо [9, с. 56]. Великого значення він надає когнітивним властивостям метафори, або швидше, мисленнєвим, що більш розгорнуто й обґрунтовано викладено у праці Дж. Лакоффа та М. Джонсона про метафору як основний засіб нашої концептуальної системи: «метафора не обмежується лише однією сферою мови: процеси мислення людини самі по собі метафоричні» [6, с. 389]. Отже, метафоричність наукових термінів двічі вмотивована: з одного боку, загальнолінгвістичною тенденцією розвитку мови науки, з іншого – метафоричністю мислення, етапи розвитку якого фіксуються створенням нових термінів.

Метафора виникає в мові тоді, коли з'являється якась нова реалія, що породжує певні асоціації в суб'єкта пізнання, адже суб'єкт відштовхується від свого попереднього досвіду, залучаючи знання з усіх сфер науки чи життя. Виникнення нового знання завжди супроводжуватиметься порівнянням, чи проведенням аналогій, чи протиставленням з іншими галузями знання, і це виявляється не лише в порівняннях між об'єктами, а й у порівняннях на концептуальному рівні, це закладено в самій природі мисленнєвих операцій людини. Говорячи про метамовну функцію мови, ми навіть не замислюємося, що мова та метамова є неподільними в аспекті метафори, тому що кожне слово у своїй основі метафоричне.

Ономасіологічним базисом можуть бути не тільки слова, що за своєю структурою є простими. Досить часто новоутворені в результаті метафори терміни ускладнено суфіксами, що в загальновживаній лексиці позначають емоційно-експресивне забарвлення. Але оскільки процеси метафоризації відбуваються в науковій мові (маємо на увазі фахову мову медицини), то суфікси втрачають будь-яке конотативне забарвлення. У термінів зникає конотація ще й тому, що вона спричинюється суб'єктом творення, а під час вторинної номінації більшої ваги набирають об'єктивні чинники – зв'язки між реаліями, які вже потім відображаються у свідомості термінолога.

Базою для утворення за посередництвом суфіксації термінів-метафор найчастіше стають терміни медичної субтерміносистеми. Таке явище засвідчує можливість існування внутрішньомедичної термінологічної номінації.

---

* функціює – *ред.*

Термін *шия* означає «частина тіла, яка з'єднує голову з тулубом» [12, т. 2, с. 699]. Унаслідок метафори за посередництвом суфіксації утворився термін *шийка* «видовжена вузька частина якогось органа або утвору» [12, т. 2, с. 697]. Термін *шийка* має інші сигніфікативні доповнення: *шийка зуба, шийка матки, шийка нижньої щелепи* і т.д. з якими не може вживатись термін *шия*. Зазвичай суфікс «к», що в іменниках доповнює значення слова конотативним відтінком «маленький, зменшений», у медичній термінології зовсім втрачає своє експресивне забарвлення, натомість виникає нова функція суфікса «к» – розрізнювальна, що дає змогу диференціювати два різні поняття медичної галузі. Термін *шийка* утворився внаслідок дії механізмів вторинної номінації за допомогою метафори за зовнішньою схожістю «видовженість, подовгастість». Про абсолютно різну семантику двох термінів *шия/шийка* засвідчує ще й наявність у фаховій мові медицини двох прикметників: *шийковий* (стосується *шийки*) та *шийний* (стосується *шиї*).

При метафоричній номінації можуть діяти й метонімічні механізми. Наприклад, термін *мозок* головний означає «головна частина ЦНС; містить кінцевий, проміжний, середній, задній, довгастий мозок» [12, т. 2, с. 115]. *Мозочок* «частина заднього мозку; підкірковий центр координації і рівноваги тіла». Під час номінації поняття *мозочка* діяли не лише механізми метафори, але й механізми метонімії. З одного боку, *мозочок* має подібну зовнішність до *мозку*, з іншого – між ними існує локальна дотичність, він є частиною *мозку*. Хоча позначають вони різні поняття, про що свідчить наявність двох прикметників: *мозковий* (стосується *мозку*) та *мозочковий* (стосується *мозочка*).

Складний медичний термін може мати лише одну частину, яка вказує на вплив метафори у номінації нової реалії. Наприклад терміни: кератоглобус, лентиглобус, біотермокамера, сфероліт, фібрилоархітектоніка, лентиконус.

Кератоглобус у медицині це «вада розвитку або ознака гідрофтальму: кулясте випинання рогівки» [12, т. 1, с. 582]. Ономасіологічним базисом стало загальновживане слово *глобус* «рухома модель земної кулі…» [2, с. 246], а ономасіологічною ознакою зовнішня схожість – «форма кулі».

Термін *лентиконус* у медичній термінології функціонує із значенням «аномалія розвитку: конусоподібне випинання передньої стінки поверхні кришталика» [12, т. 2, с. 35]. Значеня слова *конус* «геометричне тіло, що утворюється обертнням прямокутного трикутника навколо одного з катетів» [2, с.569]. Сема «конусоподібне»* у значенні медичного терміна вказує на метафоричну номінацію за формальною ознакою, подібністю до конуса.

Сфероліт позначає «мікроскопічну кулясту краплю жиру або холестерину в жовчі» [12, т.2, с. 521]. Загальноприйнято, що *сфера* – це «предмет, що має форму кулі» [2, с. 1419]. Медичний термін утворився внаслідок метафори за схожістю форми «кулі», про що свідчить сема «кулястий» у структурі значення терміна.

Польова організація лексики будь-якої мови дає можливість простежити її динаміку. Адже взаємодія між полями відбувається на різних рівнях, і відповідно загальновживане слово, яке переходить в розряд терміна, чи термін, що детермінологізується, або термін, який змінює свої фахове призначення, стають одиницями інших семантичних полів.

Кожне слово має певне семантичне поле, яке дає змогу йому в різних контекстах мати множину різних значень. У загальновживаній мові семантичні поля величезні, на відміну від фахової мови, де семантичне поле максимально звужено. В актах вторинної номінації найчастіше відбувається зміна семантичного поля загальновживаних слів, які переходять у термінні семантичні поля та значно звужують свої синтагматичні властивості, тобто зменшується їх здатність сполучуватися з багатьма компонентами мови. Терміни, які переходять з однієї терміносистеми в іншу, зазнають аналогічних змін. Причинами таких процесів у мові є: 1) зміна поняттєвого наповнення; 2) зміна сфери вживання; 3) зміна семантичної структури слова, і денотативного значення, і сигніфікативного значення.

Наприклад, загальновживане слово *серп* входить у семантичне поле «знаряддя праці», і на рівні синтагматики утворює словосполучення*: *серп сільськогосподарський, серп металевий* та ін. Медичний термін *серп* входить у семантичне термінне поле «утвір в медицині», і набуває інших

* конусувате – *ред.*
* словосполуки – *ред.*

синтагматичних уточнень, наприклад *серп мозковий, серп пахвинний* та ін. Синтагматичні уточнення термінів характеризуються чіткістю та зумовлюють точне вживання того чи іншого уточнення в певних текстах, оскільки на основі таких синтагматичних уточнень створюється нове поняття і відповідно нова назва.

Загальновживане слово *сумка* із семантичного поля «вмістище» перейшло в семантичне термінне поле «утвір в медицині». Такий перехід зумовив зникнення в терміна синтагамтичних уточнень загальновживаного слова, пов'язаних із матеріалом виробу чи кольористикою, а навпаки набув синтагматичних конретизаторів «локалізації»: *сумка волоса, сумка надколінкова, сумка сіновіальна.*

Взаємопереходи на рівні семантичних полів відбуваються й між різними терміносистемами. Наприклад, математичний термін *трикутник* входить у семантичне поле «геометрична фігура», і може поєднуватись на рівні синтагматики із атрибутивними[**] компонентами: *трикутник рівносторонній, трикутник прямокутний* та ін. Перехід математичного терміна в розряд медичного терміна приводить до суттєвих змін його синтагматичних властивостей, тобто медичний термін має нові синтагматичні уточнення: *трикутник ключично-грудний, трикутник трахейний, трикутник мостомозочковий, трикутник сонний* та ін.

Біологічний термін *гілка* змінив семантичне поле «частина рослини» на семантичне поле медичної термінології «утвір у медицині» і набув нових синтагматичних конкретизаторів: *бронхіальні гілки, стравохідні гілки, осердні гілки, середостінні гілки* та ін. Нове поняттєве наповнення терміна зумовлює те, що термін у текстах медичної фахової мови здебільшого функціонує тільки в формі множини.

Отже, ономасіологічним базисом для номінації нових медичних понять можуть бути мовна форма та значення 1) загальновживаних слів; 2) термінів медичної субтерміносистеми; 3) термінів інших терміносистем. Мовна форма як ономасіологічний базис в метафоричних процесах реалізується у словах структурно простих, або складних, або складених. Ономасіологічною ознакою, що мотивує вибір тієї чи іншої мовної форми, найчастіше стає зовнішня чи функціональна подібність, або аналітично: і схожість за функцією, і зовнішня схожість одночасно. Зміна поняттєвого наповнення новоутвореного позначення веде до зміни валентних властивостей терміна, адже він набуває інших конкретизаторів, функціонуючи у фахових текстах.

На сьогодні наукову метафору можна сприймати як спосіб пізнання наукової реальності, що базується на мисленнєвих процесах людини, та структурує й поновлює знання про світ у мовній формі, створюючи наукову картину світу.

1. Бугулов В. Н. Метафора как словообразовательное средство в английской научной терминологии / АН УССР. Ин-т теоретической физики – К., 1979. – 22 с. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. 3. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с. 4. Курдюмова И. А. Лексико-семантический способ образования горных терминов // Проблемы словообразования русского и украинского языков. – К., Донецк: Вища школа, 1976. – С. 87–95. 5. Кутарева Л. В. Лексико-семантический способ образования научно-технических терминов // Вопросы общего и славянского языкознания. – Днепропетровск: Днепропетровский ун-т. – 1976. – С. 124–129. 6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы жывем // Теория метафоры. – М.,1990. – С. 387–415. 7. Марченко В. С. Основні способи термінотворення: на мат. будівельної термінології // Культура слова. – 1980. – В. 18. – С. 36–40. 8. Очкуренко О. М., Федотов О. В. Анатомія людини. – К.: Вища школа, 1992. – 334 с. 9. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. – М.: «Прогрес», 1990. – С. 44–67. 10. Селігей П. О. Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С.48–61. 11. Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980. 12. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2 тт. – Львів, 1995. 13. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. – Praha, 1962.

[**] атрибутними – *ред.*